

do ujednolicenia ustroju, opór konserwatywnej części biurokracji i junkierstwa — w dużej mierze stawiają sprawy reformy w nowym świetle. Gdy chodzi o ziemie polskie zaboru pruskiego zbyt mało podkreślone zostały elementy walki o utrzymanie narodowości, o czym zresztą autor wspomina, ale dopiero przy działalności Landtagu prowincjonalnego. Przemiany ustrojowe przedstawione zostały w porządku chronologicznym, tak jak następowało wydawanie poszczególnych ustaw. Szeroko jednak uwzględnione zostało tło polityczne i rola, jaką projekt ustawy w pierwotnej, a następnie zmienionej wersji miał odegrać czy odegrał.

Rozpoczyna więc autor od reform Steina i Hardenberga, a następnie wskazuje na najważniejsze kierunki przemian ustrojowych. W przypadkach poszczególnych urzędów, czy to przy omawianiu funkcji nadprezydenta czy landrata, organizacji władz prowincjonalnych bądź powiatowych, w sposób bardzo precyzyjny ukazane zostało stopniowe przechodzenie od dawnych instytucji stanowych do urzędów obsadzanych przez władze centralne czy prowincjonalne przez nie opłacane i hierarchicznie podporządkowane. To samo można powiedzieć o podziale administracyjnym państwa, zanikaniu dawnych historycznych granic.

Szeroko i gruntownie omówione zostało kształtowanie się władz lokalnych związanych ze sprawą uwłaszczenia chłopów, przechodzenie władzy policyjnej i sądowej z rąk właściciela gruntowego do rąk nowych urzędów. Jak już podkreślaliśmy, autor wielokrotnie przy omawianiu formowania się kompetencji poszczególnych urzędów, ich emancypacji stanowej wskazuje na odmienności poszczególnych prowincji, w zależności od ich stanu gospodarczego oraz wpływu obcego ustroju, pod jakim niektóre z nich przez znaczny okres czasu pozostawały. Dotyczyło to głównie Nadrenii, Westfalii, a także ziem byłego Księstwa Warszawskiego. Czytelnikowi rysuje się więc wyraźny obraz głównych kierunków działalności postępowej biurokracji, zmierzającej do ujednolicenia ustroju państwa, z drugiej zaś strony — trudności związanych z ich realizacją z uwagi na opór samych władz oraz konserwatywnej części szlachty. Stąd też wynikała połowiczność reform, a po r. 1825 ponowne odzicie stanowych elementów szlacheckich. Widać to było najlepiej w organizacji prowincjonalnych landtagów i powiatowych zgromadzeń, gdzie właściciele ziemscy uzyskali ilościową przewagę, choć kompetencje zgromadzeń tych przypominały w niewielkim tylko stopniu dawne szlacheckie zgromadzenia.

Można by wiele jeszcze pisać na temat problemów poruszanych przez autora. Wystarczy stwierdzić, że każdy historyk czy prawnik zajmujący się dziejami Prus w pierwszej połowie XIX w. do pracy tej będzie musiał sięgnąć. Wyróżnia się ona solidnością opracowania oraz nowym spojrzeniem na rozwój społeczny i ustrojowy Prus.

JAN WĄSICKI (Poznań)

Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848 - 1944). Herausgegeben von Andor Csizmadia und Kalman Kovács. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, ss. 460.

Obszerny ten i bardzo starannie wydany w języku niemieckim zbiór obejmuje 31 rozpraw dotyczących dziejów prawa cywilnego w Europie środkowej od połowy XIX w. do końca II wojny światowej. Autorami ich są historycy prawa i specjaliści prawa pozytywnego z 7 krajów: Węgier, Czechosłowacji, Jugosławii, Polski, Austrii i obu państw niemieckich.

Węgierskie środowisko historycznoprawne już od wielu lat wykazuje wiele inicjatywy w dziedzinie rozwoju międzynarodowych kontaktów naukowych. Zrozumienie znaczenia badań kompleksowych nad historią prawa — prowadzonych z tymi krajami, które łączyła z Węgrami wspólna przeszłość, lub których losy kształtowały

się podobnie — było pobudką do rozwoju badań porównawczych i do ścisłej współpracy międzynarodowej. Kontakty te, wyrażające się we wspólnych dyskusjach, konferencjach naukowych i publikacjach, objęły najpierw środowisko węgierskich i czeskich historyków prawa. Rychło też do udziału w opracowywaniu określonych kręgów tematycznych przyciągnięci zostali polscy, a także bułgarscy, jugosłowiańscy, austriaccy i niemieccy naukowcy. Kolejnym owocem takiej współpracy jest niniejszy zbiór, w którym badania skoncentrowały się na zagadnieniach rozwoju prawa cywilnego krajów Europy środkowej, poczynwszy od okresu kształtowania się burżuazyjnego porządku prawnego aż po czasy najnowsze.

Celem redaktorów było dążenie do nadania zbiorowi możliwie jednolitego charakteru, oczywiście z punktu widzenia doboru tematów, bo przecież zaproszenie do współpracy historyków spoza krajów socjalistycznych z góry zakładało różnice stanowisk i odmienność ocen.

Rozprawy zostały podzielone na trzy grupy tematyczne: w pierwszej z nich zawarte zostały referaty dotyczące historii nauki prawa, w drugiej — rozprawy z dziedziny historii ustawodawstwa cywilnego, a w trzeciej — rozprawy traktujące o niektórych szczegółowych problemach z dziejów nauki prawa i ustawodawstwa cywilnego w ciągu omawianych 100 lat.

W części pierwszej znalazło się 6 rozpraw, z których połowa odnosi się do dziejów węgierskiej nauki prawa po 1848 r., a mianowicie: Vilmosa Peschki — o podstawach teoretycznych węgierskiej nauki prawa prywatnego w dobie monarchii dualistycznej, László Asztalosa — o rozwoju nauki prawa cywilnego w tej epoce, wreszcie szkic Pála Horvátha o głównych tendencjach nauk historycznoprawnych na Węgrzech. Dwie pierwsze rozprawy, poświęcone cywilistyce węgierskiej w czasach dualizmu (1867-1918), różnią się głównie ujęciem tematu. Peschka przedstawił najwybitniejszych przedstawicieli węgierskiej nauki prawa prywatnego w sposób raczej statyczny — od strony kierunków teoretycznych, które oddziaływały na to środowisko w ostatnich dziesięciokach lat XIX w. i na początku wieku XX. Wyodrębnił on: 1) kierunek historyczny, do którego zaliczany był jeden z najznakomitszych węgierskich cywilistów — orientacji konserwatywnej, a w niektórych dziedzinach prawa prywatnego wręcz profeudalnej, Béni Grosschmid (1852-1938); 2) kierunek postępowy, przeciwstawiający się założeniom nurtu historycznego z pozycji prawnonaturalnych i pozytywistycznych w interesach liberalnej burżuazji (np. Rezső Dell Adami, 1850-1888); 3) kształtujący się na przełomie stuleci — zapoczątkowany przez Grosschmida, a rozwijany w oparciu o wzory niemieckie przez Gusztáva Szászy-Schwarza (1857-1920) — kierunek będący odmianą teorii interesów; 4) kierunek „socjalny” o zabarwieniu radykalnym, domagający się przekształcenia prawa cywilnego w duchu społecznym, w interesach klas nieposiadających, a którego czołowym przedstawicielem był socjaldemokrata Péter Agoston (1874-1925). W interesującym szkicu Peschki zabrakło nieco szerszego nawiązania do ogólnoeuropejskich nurtów doktrynalnych, jak np. porównania kierunku socjalnego z poglądami wiedeńskich socjalistów *ex cathedra*, czy oceny spornej dotąd kwestii wpływu teorii Iheringa na Grosschmida.

Rozprawa profesora Asztalosa z kolei systematyzuje działalność tych samych uczonych według okresów, na które dzieli on historię węgierskiego prawa cywilnego w czasach dualizmu. Okres I — od ugody 1867 r. do lat osiemdziesiątych — wykazywał słabą jeszcze samodzielność nauki prawa prywatnego, choć już w latach siedemdziesiątych nastąpiło pewne ożywienie związane z pierwszymi programami kodyfikacji prawa i działalnością cywilistów orientacji burżuazyjno-radykalnej z Dell' Adamim na czele. Dopiero na następny okres — do końca XIX w. — przypadł rozkwit nauki prawa; w warunkach braku rodzimego ustawodawstwa cywilnego miała ona szczególne zadania do spełnienia w dziedzinie praktyki sądowej. Nastąpiło wówczas ścisłe powiązanie teorii z praktyką, a uczeni odgrywali wiodącą

rolę w pracach kodyfikacyjnych. Kierunki tej działalności wyznaczyły dwie wybitne postacie: Grosschmida, kontynuatora nurtu narodowo-konserwatywnego, w niektórych dziedzinach (np. prawa rzeczowego, rodzinnego i spadkowego) zwolennika powrotu po prawa „historycznego”, a więc do instytucji feudalnych, oraz Szászy-Schwarza, w którego osobie autor upatruje kontynuacji kierunku demokratyczno-burżuazyjnego. W końcu XIX w. nastąpiło połączenie się obu tych nurtów, spowodowane koniecznością przeciwstawienia się aktywizacji radykalnych odłamów społecznych i rewolucyjnych wystąpień proletariatu rolnego. W atmosferze napięć społecznych i charakterystycznego dla monopolistycznej fazy kapitalizmu zaostreżenia sprzeczności między pracą a kapitałem narodził się nurt „socjalny” węgierskich socjaldemokratów, jak Agostona i innych.

Rozprawa Pála Horvátha przedstawia zarys węgierskiej nauki historii prawa w II poł. XIX w. Na szerokim tle gospodarczo-społecznych i politycznych przemian epoki zarysowane tu zostały główne kierunki historiografii węgierskiej, ze szczególnym uwzględnieniem występującej w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia jej dwutorowości; z jednej strony idei kontynuacji prawa związanej z przejściowym panowaniem prawa obcego, a z drugiej — wyrastającej z dawnych XVIII - wiecznych romantyczno-szlacheckich idei narodowych (*extra Hungariam non est vita*) hasła „powrotu do prawa historycznego”. Autor szeroko zajął się wpływami i różnymi kierunkami szkoły historycznej, szczególnie jej nurtem słowiańskim, sięgając porównawczo do twórczości polskich, czeskich i rosyjskich przedstawicieli tej szkoły. Omówione tu także zostały wpływy pozytywizmu na naukę historycznoprawną, wyrażające się w odkrywaniu historycznych źródeł prawa narodowego i rozwoju historii opisowej, oraz przyczyny upadku badań historycznych u schyłku stulecia.

Spośród innych rozpraw zamieszczonych w I części omawianego wydawnictwa na szczególną uwagę zasługuje studium Hansa Lenzego o włączeniu się austriackiej nauki prawa prywatnego do niemieckiej pandektystyki. Rozprawa ta stanowi niejako dalszy ciąg referatu, jaki wygłoszony został przez zmarłego niedawno Uczonego na IX czechosłowacko-węgierskiej konferencji historycznoprawnej w Smolenicach w 1966 r. *Die österreichische Rechtswissenschaft vor dem Jahre 1848* [w:] *Die Juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848, Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comenianae*, Bratislava 1968, s. 157 i n.). Lentze zajął się tym okresem w dziejach austriackiej nauki prawa prywatnego, kiedy to wraz z wydarzeniami rewolucji 1848 r. zburzone zostały bariery, jakimi oddzielona była cywilistyka austriacka od innych krajów Europy, gdy postulaty zmiany stylu studiów prawnych w kierunku dostosowania ich do modelu pruskiego doprowadziły do słynnej reformy z 1855 r. przeprowadzonej przez ówczesnego ministra oświaty hr. Thun-Hohensteina. Reforma ta, opierająca studia prawnicze na szerokich historycznych podstawach, otwierała jednocześnie nowy etap w dziejach cywilistyki austriackiej — okres panowania szkoły historycznej. Lentze dowodzi, że dopiero reforma Thuna umożliwiła Józefowi Ungerowi przeszczepianie na grunt austriacki dawniejszego dorobku niemieckiej szkoły historycznej i opracowanie systemu prawa cywilnego austriackiego z pozycji panującej ówczynie w Niemczech pandektystyki, podczas gdy dawniejsza literatura skłonna była przeceniać rolę Ungera w dziele włączenia nauki austriackiej w obręb dogmatyki „*Gemeines Rechts*”.

„Co pozostało ze szkoły wolnego prawa?” Odpowiadając na to pytanie Hans Thieme przypomniał działalność niemieckich reprezentantów głośnego na początku naszego stulecia kierunku w cywilistyce europejskiej, który — wobec nieuchronności istnienia luk w prawie — głosił potrzebę zapełniania ich drogą twórczej interwencji sędziego, a więc „uwolnienia” go od litery ustawy i woli ustawodawcy. Kierunek ten w swojej skrajnej wersji spotkał się z krytyką ze względu na groźne implikacje przyjęcia zasady swobody odchodzenia od norm ustawowych i nie wy-

warł poważniejszych skutków praktycznych. Natomiast Thieme, nawiązując do twórczości Eugena Ehrlicha, Hermanna Kantorowicza i Ernesta Fuschy (w ostatnich latach w NRF dokonano reedycji ich najważniejszych dzieł) oraz dając przykłady wpływu szkoły „wolnego prawa” na orzecznictwo, wystąpił z twierdzeniem, że kierunek ten zawiera w sobie pewne wartości trwałe i przydatne dla współczesnego życia prawnego.

W zakończeniu I części zbioru Rolf Lieberwirth z Halle przedstawił ciekawy fragment biografii twórcy szwajcarskiego kodeksu cywilnego, Eugena Hubera, a mianowicie okres jego działalności naukowej na uniwersytecie w Halle — Wittenberdze. Pobyt Hubera w Halle wywarł niewątpliwy wpływ na jego późniejszą aktywność legislacyjną, gdyż właśnie wtedy zetknął się on z niemieckimi problemami kodyfikacyjnymi i krytyką I projektu BGB.

Część II omawianego wydawnictwa zawiera rozprawy z dziedziny historii ustawodawstwa cywilnego. Otwiera ją praca Ferency Mádl o kodyfikacji węgierskiego prawa cywilnego i handlowego w czasach dualizmu. Mádl jest autorem gruntownego studium z dziejów kodyfikacji prawa prywatnego na Węgrzech, wydanego — również po niemiecku — w zbiorze poświęconym kodeksowi cywilnemu z 1959 r. (*Das erste Ungarische Zivilgesetzbuch — das Gesetz IV vom Jahre 1959 — im Spiegel der Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation* [w:] *Das Ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien*, Budapeszt 1963, s. 9 - 111). Niniejsza rozprawa w nieco skróconym ujęciu przedstawia ten pasjonujący rozdział historii prawa węgierskiego. Monarchia dualistyczna była bowiem widownią szczególnie ożywionych dążeń kodyfikacyjnych, kiedy to — po kilkuletnim epizodzie panowania austriackiego kodeksu cywilnego — na porządku dnia stała sprawa stworzenia narodowego kodeksu. Właściwe prace rozpoczęte zostały w latach siedemdziesiątych XIX w., a ich pierwszym rezultatem było wydanie kilku ustaw częściowych (ustawa o prawie rodzinnym, spadkowym i opiekuńczym z 1877 r. o formach testamentów z 1876 r., prawo małżeńskie z 1894 r.) oraz projektów poszczególnych części przyszłej kodyfikacji. W 1900 r. ukazał się I projekt kodeksu cywilnego obejmującego całość materii cywilnoprawnej, a w r. 1913 — II projekt, nad którym dyskusję parlamentarną przerwała wojna. Prace kodyfikacyjne podjęto na nowo w czasach Horty'ego, a wydanemu w 1928 r. kolejnemu projektowi przypadł w udziale los *Tripartitum* Verböczy'ego z 1514 r.; nie uzyskał wprawdzie mocy obowiązującej, ale był stosowany w praktyce.

Ważnym momentem w dziejach węgierskiego prawa prywatnego zajmuje się József Buzás w artykule pt: *Wpływ ustawodawstwa radzieckiego na węgierskie prawo cywilne w latach 1918 - 1919*, przedstawiającym to zagadnienie w trzech etapach: okresu likwidacji monarchii dualistycznej, podczas rewolucji burżuazyjno-demokratycznej oraz w czasach istnienia węgierskiej Republiki Rad.

W części II znalazły się także rozprawy dające pogłębioną informację o dziejach kodyfikacji cywilnych w Polsce i Jugosławii. Zbigniew Radwański przedstawił działalność Komisji Kodyfikacyjnej w XX-leciu międzywojennym, oraz przebieg prac kodyfikacyjnych w Polsce Ludowej, a Vera Petrič z Belgradu omówiła dzieje powstania i główne założenia serbskiego kodeksu cywilnego z 1844 roku, który obowiązywał aż do roku 1945. Również w tej części zbioru Horst Kuntschle z Berlina przypomniał czasy dyskusji nad projektami niemieckiego kodeksu cywilnego (BGB) i udział w niej czołowego oponenta z obozu germanistów, Otto v. Gierkego. Autor zwrócił tu głównie uwagę na tezy Gierkego ogłoszone przezeń w pracy *O społecznych zadaniach prawa prywatnego* z 1889 roku, gdzie na gruncie haseł nawrotu do germańskiej przeszłości, do odnowy dawnych więzów między prawem publicznym i prywatnym nawoływał do „socjalizacji” prawa prywatnego, ochrony interesów ogólnych przed interesami jednostek i ograniczenia sfery uprawnień indywidualnych obowiązkami wobec społeczeństwa i państwa.

Ostatnia część zbioru zawiera szereg rozpraw dotyczących szczegółowych zagadnień z historii węgierskiego prawa cywilnego; jest tu artykuł o posiadaniu i jego ochronie ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich 100 lat (Z. Bernáth), o feudalnych rysach pewnych form własności ziemskiej doby kapitalizmu (K. Kovács), o tzw. *jura regalia minora* w tejże epoce (M. Sarlós), o elementach prywatnoprawnych węgierskiego prawa górniczego w latach 1854-1944 (E. Tárkány-Szücs), o licencji w prawie patentowym na przełomie stuleci (F. Pecze), o ewolucji prawa, o umowach w świetle prac kodyfikacyjnych (E. Weiss), o szczególnych ograniczeniach obrotu towarowego w czasach dualizmu (A. Tóth), o wpływach polityki społecznej na ustawodawstwo pracy (A. Csizmadia), o ochronie pracy kobiet i macierzyństwa w czasach monarchii dualistycznej (K. Szegvári), o prawie spadkowym monarchii austro-węgierskiej (E. Böszörményi-Nagy), o elementach umownych świeckiego prawa małżeńskiego (T. Pap), wreszcie o prawie opiekuńczym w latach 1848-1878 (A. Degré).

Pozostałe rozprawy z wyjątkiem jednej, dotyczącej stosunków pracy w rolnictwie niemieckim pióra I. Melzer z Berlina, pochodzą od czechosłowackich historyków prawa. I tak Leonard Bianchi przedstawił rolę spółek w monopolizacji czechosłowackiego życia gospodarczego, Stefan Luby pisał o ewolucji prawa cywilnego Czechosłowacji w latach 1918-1944 ze szczególnym uwzględnieniem systemu umów, Valentin Urfus zajął się przemianami pojęcia czynności handlowych w rozwoju praw austriackiego i czechosłowackiego, Martin Vietor — ograniczeniami wolności umów w czasach okupacji 1938-1945, Jiří Klabouch — swobodą umów przy zawarciu małżeństwa według prawa austriackiego, a Jaroslav Houser przedstawił historyczny rozwój umowy o pracę w Czechosłowacji.

Sądzić należy, że niniejsza publikacja spotka się z szerokim zainteresowaniem nie tylko ze względu na rozległość zawartych w niej wątków tematycznych, ale i dlatego, że w dużej mierze zaspokaja ona tak żywe w naszej nauce historycznoprawnej zainteresowanie dziejami prawa węgierskiego, gdy tymczasem bariera językowa wciąż nas jeszcze oddziela od tego bliskiego geograficznie i historycznie kraju.

KATARZYNA SÓJKA-ZIELIŃSKA (Warszawa)

Henry Parris, *Constitutional Bureaucracy, The Development of British Central Administration since the Eighteenth Century*, London 1969, George Allen and Unwin Ltd (Minerva Series of Students' Handbooks, 23), s. 324.

Dzieje administracji angielskiej w XIX w. stanowiły dotąd jedynie przedmiot fragmentarycznych badań. Tylko *civil service* doczekała się od dawna licznych opracowań¹. Inne problemy tak doniosłej wagi, jak np. zagadnienie organizacji aparatu centralnego czy problem rozszerzania się zakresu działania państwa, które nie mogło ograniczać się już wyłącznie do „wojska, policji i sądów” — zaczęto podejmować w ostatnich czasach². Również niedawno dopiero zaczęły pojawiać się próby scharakteryzowania całokształtu przemian administracji XIX w.³

¹ Począwszy od: R. Eaton, *Civil Service in Great Britain. A History of Abuses and Reform*, New York 1880 — pracy, jak się wydaje, niewykorzystanej przez autora.

² Można tu wskazać przykładowo: F. M. G. Wilson, *Ministries and Boards: Some Aspects of Administrative Development since 1832*, Public Administration, XXXIII (1955) oraz: J. Brebner, *Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth-century Britain*, Journal of Economic History, VIII (1948), suppl. i R. A. Lewis, *Edwin Chadwick and the Public Health Movement, 1832-1854*, New York 1952.

³ Pierwszą taką próbą był artykuł: O. MacDonagh, *Nineteenth Century*